

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland

Sloos, L.P.

Citation

Sloos, L. P. (2012, April 3). *Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18668>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18668>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

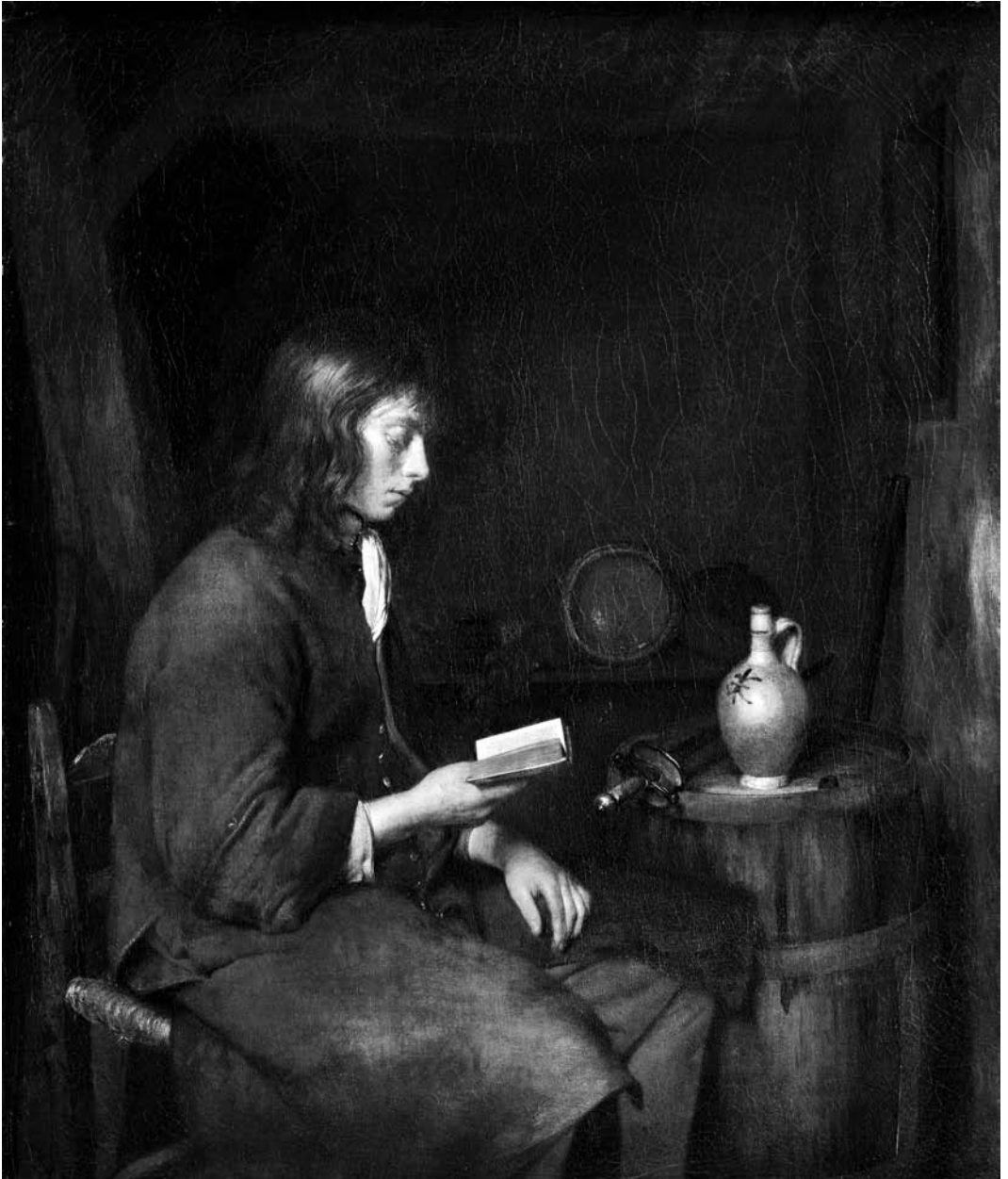
The handle <http://hdl.handle.net/1887/18668> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Sloos, Louis Philippe

Title: Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland

Issue Date: 2012-04-03

GEWAPEND MET KENNIS

1. Gerard ter Borch (1617/1618-1681),
een lezende militair. Doek, circa 1677.

GEWAPEND MET KENNIS
500 jaar militaire boekcultuur
in Nederland

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens het besluit van Colleges voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 3 april 2012
klokke 15.00 uur

door

Louis Philippe Sloos

geboren te Rotterdam
in 1972

Promotiecommissie

Prof. dr. P.G. Hoftijzer, promotor

Dr. B.P.M. Dongelmans

Prof. dr. J. Duindam

Prof. dr. W. Klinkert (Universiteit van Amsterdam)

Dr. O. van Nimwegen (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. A. van der Weel

No man's personal experiences can be
so valuable as the compared and collated
experiences of many men.

*Colonel F. Maurice, Royal Artillery, professor of military art and history,
the Royal Staff College.*

Aan mijn ouders en Annet

Inhoud

Gebruikte afkortingen en verkort aangehaalde literatuur	15
Chronologie	17
Woord vooraf	23
Inleiding	25
<i>Gewapend met kennis [25] Buskruit versus boekdrukkunst [25]</i>	
<i>Italië als bakermat van de militaire publicistiek [27] De Nederlandse Opstand en de militaire publicistiek [30] Militair onderwijs [36] Het militaire periodiek [38] Militaire boekcultuur [42] Historiografie [48]</i>	

Deel I Het erfgoed

1 Van schoolboekerij tot veldbibliotheek	53
<i>Militaire bibliotheken in Nederland tijdens het Ancien Régime</i>	
1 Boeken in de ransel	53
2 De bibliotheek van de 'Genie- en schermerschool' aan de Universiteit Leiden, 1600	55
3 De eerste vakliteratuur voor militair-bibliothecarissen	56
4 De eerste korpsbibliotheken	59
2 De geestelijke uitrusting van de Nederlandse militair uit vervlogen eeuwen	73
<i>Het (oudste) historisch boekbezit van Defensie</i>	
1 Informatie uit de tijd van de Bezetting als bron over het boekbezit van Defensie	73
1.1 Het boekbezit van Defensie in 1940	74
<i>De collecties [74]</i>	
1.2 De lotgevallen van de boeken in de residentie tijdens de oorlogsjaren	75
1.3 De oorlog bezoekt het Legermuseum	77

1.4	Centralisatie van een groot deel van het boekbezit van Defensie in Breda	80
2	Historisch boekbezit van Defensie bij het Legermuseum	82
2.1	De vorming van de kern van de boekencollectie van het Legermuseum, 1913-1974	83
	<i>De historische bibliotheek van het ministerie van Defensie [88] Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling [90] De bibliotheken van het Depot van Oorlog 1806-1810/1813 en het Archief van Oorlog 1814-1841 [94] De bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie, 1814-1841 [97] Militaire vakkennis van vader op zoon. De vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (de Burine) 1700-1850 [103] De verzameling militaire literatuur van het Koninklijk Huis in het Legermuseum [106] De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool [108]</i>	
3	Historisch boekbezit van Defensie, vooral van vóór 1801, bij de A-status verzamelingen van de Koninklijke Landmacht, ressorterend onder het Legermuseum	110
3.1	Het Nederlands Cavaleriemuseum in Amersfoort	110
3.2	Het Nederlands Artilleriemuseum in 't Harde	113
3.3	Het Geniemuseum in Vught	115
4	De bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie in Breda	116
5	Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie van het Ministerie van Defensie in Den Haag	121
5.1	Instituut voor Militaire Geschiedenis	121
5.2	Instituut voor Maritieme Historie	121
6	De bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine in Den Helder	124
7	De bibliotheek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek/Museum Bronbeek in Arnhem	125

Deel II 1: Studies

Oorlog: een beroep en zaak van het leger, de vloot én burgers

3	De eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie	131
	<i>De Haagse graveur/prentuitgever Hendrik Hondius als krijgskundig auteur</i>	
1	Een geliefde bron voor militair-historici	131
2	Het auteurschap van Hondius	132
3	Hendrik Hondius	134
4	Van bus- en bosschietarij tot artillerie: Hondius als auteur van het militaire handboek	137
5	In hofkringen	141
6	Hondius en de 'kraak' van de Kloosterkerk	143
7	Maurits als patroon van Hondius	145

4	‘Un excellent livre’	147
	<i>Johannes Janssonius’ uitgave van een belangrijk artillerieboek uit Litouwen (Amsterdam, 1650)</i>	
1	Militaire klassiekers uit de Nederlandse Republiek	147
2	Casimir Siemienowicz	147
3	Siemienowicz in Amsterdam	151
4	Amsterdam anno 1650	152
5	Van Frankfurt tot Londen	153
6	<i>Grand art d’artillerie</i> (1650)	153
7	<i>Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisteren-Kunst</i> (1676)	155
8	<i>The great art of artillery</i> (1729)	157
9	De waardering van het boek	159
5	‘Nouwkuerig in de Figuur Gebragt’	163
	<i>Een curieuze militaire platenatlas uit 1771 en opvallende ‘usances’ in de uitgeverij</i>	
1	Tekst volgt beeld	163
2	Opnieuw veel infanterie en aandacht voor exercitie	164
3	Richard en zijn atlas	164
4	De atlas en het reglement	166
5	Naar goed voorbeeld van het ‘guarnisoen van ’s Graavenhaage’	168
6	Militaire verlustiging	171
	<i>Boeken met stadhouderlijke allure van de Garde van Holland te Voet</i>	
1	Bibliofiel hoogstandje	171
2	Stamboeken en belangrijke vergelijkbare (gedrukte) bronnen	172
3	‘Cette redoutable infanterie du Prince d’Orange’: de Garde van Holland te Voet	174
4	Boeken met stadhouderlijke allure van de Garde van Holland te Voet	177
5	Vorm en functie van Richards handschrift	179
7	Argeloze lezers van toen én nu	181
	<i>Een ghostwriter van Frederik de Grote in Nederland en de verspreiding van canards van de militaire klassieker Mes rêveries van Maurice de Saxe</i>	
1	<i>Canards</i>	181
2	De auteur van de <i>Rêveries</i>	183
3	De <i>Rêveries</i> zelf	184
4	De eerste druk: <i>La Haye</i> 1756	194
5	Van pocketeditie tot een kleurenitgave	198
6	Philadelphia, 1775	200

8	'Krygt men Oorlog, dan is allman in de wêêr!'	203
	<i>De Rotterdamse uitvinder-auteur Cornelis Redelykheid (1728-1788)</i> <i>en de 'verdediging' van Nederland</i>	
1	De 'militair' Redelykheid	203
2	'Zynde van kindsbeen af tot heden toe by het zelve Handwerk opgebracht'	204
3	Van adviseur tot auteur: <i>Verhandeling over de metselary in vestingwerken, ...</i>	205
4	Redelykheid en de verdediging van Nederland	210
5	Vervolg en afsluiting van de affaire schulpkalk versus steenkalk	211
6	Het rolpaard	213
7	'Van den Turk doodgeschoten'	214

Deel II 2: Studies

*Oorlog: een professie en zaak van vakmensen van
de Nederlandse Land- en Zeemacht*

9	'Die Wissenschaft eine Waffe, Die Waffe eine Wissenschaft!'	219
	<i>Militaire professionalisering en het ontstaan van de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage en Amsterdam, 1806-1960</i>	
1	Nederland in Europa	219
2	De gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel in de achttiende eeuw	220
3	Een Pruis en zijn nageslacht in Den Haag. Het Haagse boekverkopersgeslacht Van Cleef 1739-1806	222
4	'Wordt geaccordeerd het uitsluitend Octrooi'	228
5	Letterlijk en figuurlijk geprivilegieerd	233
6	Den Haag als toneel van de militaire professionalisering en de specialisatie van de firma Van Cleef	233
6.1	Militair Den Haag in de nadagen van het Ancien Régime	234
6.2	Bataafse Republiek (1795-1806)	235
6.3	Koninkrijk Holland en inlijvingsperiode (1810-1813)	237
10	Militaire publicistiek in de negentiende eeuw	245
	<i>Een overzicht aan de hand van het militair uitgavenfonds van De Gebroeders van Cleef, 1806-1960</i>	
1	Het succes van de militaire uitgeverij-boekhandel in de negentiende eeuw nader toegelicht	245
2	Reglementen	246
2.1	De KMA als uitgever en het ontstaan van de Inrichting tot het uitgeven van Boekwerken voor het Leger	253
3	Studieboeken en vakliteratuur	356
4	Militaire geschiedenis en folklore	262

5	Stemmen uit het veld	263
6	Te land, ter zee en in de lucht	265
7	De auteurs	266
8	Oorlogslast	268
8.1	Inrichting Uitgeven van Boekenwerken voor het Leger	269
11	‘Tot bevordering van hun duurzaam geluk’	271
	<i>Zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger in de negentiende eeuw</i>	
1	Het leger als zedenmeester?	271
2	De doelgroep	272
3	Zedelijk-religieuze boeken voor militairen	273
4	Inhoud, presentatie en receptievorm van het zedelijk-religieuze boek	276
5	Enkele voorbeelden van zedelijk-religieuze boeken	278
6	Het militair-zedenkundige boek	280
7	Inhoud, presentatie en receptievorm van het militair-zedenkundige boek	285
8	Enkele voorbeelden van militair-zedenkundige boeken	286
9	Het zedelijk gehalte van het Nederlandse leger versus dat van de afzwaaiende dienstplichtige	287
10	Uitgevers en drukkers	297
11	Militaire verbruiksboeken bij uitstek	298
12	Een beter functionerend leger en een rein geweten	298
12	De bibliotheek van de Nederlandse militair in de negentiende eeuw	301
	<i>Een bijdrage aan haar geschiedenis</i>	
1	Terug in de boeken van een boekverkoper	301
2	Boedelbeschrijvingen versus klantenboeken	302
3	Generaal pardon	303
4	Van reglement tot stad- en dorpbeschrijver	305
5	De kapitein als boekenkoper	306
6	De technische wapens	308
7	Het verstrekken van gratis boeken	310
8	(Militaire) leesgezelschappen, leesbibliotheken en bibliotheken	311
9	Een ander pak, hetzelfde boek	313
13	Een soldatenkoning en zijn boeken	317
	<i>De bibliotheek van Lodewijk Napoleon</i>	
1	Reconstructie van een bibliotheek	317
2	‘Ce qui est grand est toujours beau’: het hofceremonieel van Napoleons keizerrijk	317
2.1	‘Een schijn van post’: Bilderdijk of Flament bibliothecaris	320

2.2	De bibliotheek tot de intrek in het Paleis op de Dam in Amsterdam	321
3	'Extra droog Rijnsch of Riga's wagenschot': de bibliotheek in het Paleis op de Dam	322
3.1	Een analyse van de bibliotheekcatalogus	324
4	'Cadres de bibliothèque avec des tablettes en bois peint': de bibliotheek op Het Loo	328
5	'Emporté par la reine': het lot van de boeken in de periode 1810-heden	329
6	De 'valuable library of the late Louis Bonaparte': Lodewijk en het boek	331
7	Een koning met liefde voor het boek	332
14	Van hier tot Kota Radja	335
	<i>Militaire bibliotheken in het Nederlandse leger in de negentiende eeuw</i>	
1	Ontstaan van het militair-bibliotheekwezen	335
2	Succes en formalisering van de korpsbibliotheek	336
3	Kritiek op het stelsel van militaire bibliotheken	339
4	Uitzonderingen op de regel	344
5	Reglementering militaire bibliotheken	345
6	Assortiment	349
7	Van Kota Radja tot Djokdjakarta: de situatie in Oost-Indië	351
8	'Waarvoor menig Luitenant in het Nederlandsche leger de muts zou afnemen.' De situatie in West-Indië	352
9	De situatie in andere Europese landen	353
9.1	Verenigd Koninkrijk	353
9.2	Frankrijk	354
9.3	Pruisen	355
9.4	Oostenrijk	356
9.5	Rusland	356
10	Kantinebibliotheken	357
10.1	Beperkingen van de kantinebibliotheek	361
11	Een vroege start	362
15	Esprit de corps en militaire folklore	365
	<i>Het vermakelijke militaire boek uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw aan de hand van het illustratiewerk van de officier en tekenaar Willem Constantijn Staring (1847-1916)</i>	
1	Kunstenaar-illustrator	365
2	Esprit de corps en militaire folklore	366
3	De vuurproef	369
4	De Stokvischorders	370
5	De Gele Ridders	376
6	Het uniformboek van De Gebroeders van Cleef	380
7	Een groot illustrator in het klein	384
8	Het nuttige met het aangename verenigd	389

16 Slotbeschouwing

391

Inleiding [391] *Het erfgoed* [392] *De casestudies* [395] *Een nieuw terrein voor boekhistorici 'Militaire boekcultuur'* [398]

Deel III Nawerk

Noten 403

Addenda bij de afzonderlijke hoofdstukken 445

- 2 Lijst van boeken met ex librissen van leden van het geslacht De Veye (de Burine) aangetroffen in de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie, in chronologische volgorde 445
- 2.1 Militairen van het geslacht De Veye (de Burine) 452
- 5 Analytisch-bibliografische beschrijvingen van de behandelde werken van J. Richard 454
- 12 Voorlopige bibliografie van het zedenkundige boek voor het Nederlandse leger, 1815-1900 459
- 14.1 Fondsen voor het militair onderwijs bij de korpsen in het Nederlandse leger, 1844-1845 467
- 14.2 Korpsen in het Nederlandse leger anno 1826 468
- 14.3 Militaire bibliotheken in Oost-Indië anno 1886 470
- 14.4 Legerbibliotheken in het Verenigd Koninkrijk 1867-1876 471
- 14.5 Bezit van en belangstelling voor de garnizoensbibliotheek van Canterbury, opgemaakt op 31 december 1865 472
- 15 Titelcatalogus van genoemde militaire werken met illustraties van W.C. Staring aanwezig in de bibliotheek van het Legermuseum 473

Bronnen 477

Instellingen [477] *Gedrukte bronnen* [480] *Bibliografieën en catalogi van boeken* [483]

Literatuur 487

Contemporaine literatuur [487] *Secundaire literatuur* [492]

Illustratieverantwoording 509

Register 511

Over de auteur 539

Gebruikte afkortingen en verkort aangehaalde literatuur

ad.	Addendum
arch.	Archief
AVC	Archief-Van Cleef
BWN	<i>Biografisch woordenboek van Nederland</i>
Cf./cf.	Vergelijk
cit.	Citaat
DTB	Doop-, trouw- en begraafboeken
ev.	en verder
f.	Folium/folia
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
HKS	Hogere Krijgsschool, Den Haag
IMG	Instituut voor Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, Den Haag
IMH	Instituut voor Maritieme Historie van de Koninklijke Marine, Den Haag
Instituut, het inv.nr(s).	Instituut voor de Koninklijke Kwekelingen, Den Haag inventarisnummer(s)
IUB	Inrichting Uitgeven van Boekwerken voor het Leger
KHA	Koninklijk Huisarchief, Den Haag
KMA	Koninklijke Militaire Academie, Breda
KMS	Koninklijke Militaire School, Honselersdijk
KNIL	Koninklijk Nederlands Indisch Leger
KRA	Korps Rijdende Artillerie
LM	Legermuseum, Delft
MM	Museum Meermanno, Den Haag
MS	<i>Militaire spectator</i>
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag
NL-HaNA	Nationaal Archief, Den Haag
NNBW	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i>
NOT	Notarieel Archief
RM	<i>Recueil Militair</i>
SBOD	School Breda van den Opbouwdienst
UVA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
v.	verso
VPTL	<i>Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politioenele Taak van het Leger</i>

Chronologie

Deze chronologie geeft een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen op het gebied van zowel het geschreven als het gedrukte militaire boek die voorkomen in dit boek en van belang zijn geweest voor de Nederlandse militaire (boek)geschiedenis.

- vierde eeuw v.Chr.** De Chinees Sun-Tzu schrijft het oudst bekende filosofische werk over oorlog.
- 1472** In Verona verschijnt *De re militari* van Roberto Valturio (circa 1413-1483), het eerste gedrukte militaire boek.
- 1473** In Utrecht verschijnt het tweede gedrukte militaire boek, *De re militari* van Publius Flavius Vegetius Renatus (vierde eeuw n.Chr.).
- 1574** De uitgaven van het werk van Tacitus die Justus Lipsius (1547-1606) sinds 1574 verzorgt, en zijn *Politcorum sive civilis doctrinæ libri sex* (1589), beter bekend als de *Politica*, alsmede zijn studie van het Romeinse krijgswezen *De militia Romana* uit 1596, alle uitgegeven door Christoffel Plantijn in Antwerpen, kunnen in verband worden gebracht met het krijgswezen en de oorlog in de Lage Landen.
- 1579** In Antwerpen geeft Christoffel Plantijn, vermoedelijk door Willem van Oranje daartoe overgehaald, een vestingbouwkunde-boek uit van een Italiaanse militaire ingenieur in Nederlandse dienst, Marco Aurelio da Pasino (1510-1584), getiteld: *Discours sur plusieurs poincts de l'architecture de guerre concernant les fortifications tant anciennes que modernes*. Dit boek staat aan het begin van de Nederlandse militaire publicistiek.
- 1580** Onder de titel *Poincten ende articulen by syne Hoocht geordonneert met deliberatie en advijse vanden Prince van Orangien Lieutenant generael, ende de Staten Generaal dezer Nederlanden tot Antwerpen vergadert zijnde, ende belast scherpelyck onderhouden te worden tusschen den Steden ende Ruyteren ende voetknechten, binnen de selve Landen garnizoen houdende, tot meerderen dienst* verschijnt bij Christoffel Plantijn in Antwerpen het eerste gedrukte Nederlandse militaire reglement.
- 1590** Op last van de Staten-Generaal wordt de eerste zogeheten artikelbrief gedrukt, een belangrijke verzameling disciplinaire regels of krijgsartikelen. Deze uitgave wordt herzien in 1705 en blijft tot 1799 in gebruik.

- 1594 Eerste druk van *De sterctenbouwing* (Leiden) van Simon Stevin (1548-1620). Het eerste Nederlandse vestingbouwkunde-boek.
- 1600 Aan de Leidse universiteit ontstaat een 'Genie- en schermerschool' die de eerste militaire vakbibliotheek huisvest.
- 1607 Eerste druk van *Wapenhandlinghe van roers mysquetten ende spiessen ...*, het eerste Nederlandse infanterie-exercitieboek, door Jacob De Gheyn (1565-1629), met als geestelijk vader Johann VII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen (1561-1623).
- 1624 Eerste druk van de eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der forticatie, de artillerie, munition, ...*, samengesteld en uitgegeven door Hendrik Hondius (1573-1650) in Den Haag.
- 1637 Met het werk *Syntagma de studio militari ...* van de beroemde Franse bibliograaf Gabriel Naudé (1600-1653) wordt de militaire bibliografie geïntroduceerd.
- 1669 Vanaf dit jaar tot in 1795 is het landdrukkersgeslacht Scheltus in Den Haag verantwoordelijk voor het drukken van officiële publicaties van de Republiek, waaronder vele militaire uitgaven.
- 1688 Henderik van Buren, 'drillmeester' van de stad Utrecht en luitenant van een regiment 'ten dienste der Vereenichde Nederlanden', schrijft dat van militairen vanaf de rang van korporaal moet worden verlangd dat ze kunnen lezen en schrijven.
- 1705 Herziening van de artikelbrief uit 1590, waarna deze tot 1799 in gebruik blijft.
- 1724 Het eerste zogeheten officiersboekje, een naam- en ranglijst van officieren van het leger, ziet het licht.
- 1755 In het toenmaals Pruisische Silezië verschijnt onder de naam *Kriegsbibliothek oder gesammelte Beiträge zur Kriegswissenschaft* het eerste militaire tijdschrift in Europa.
- 1756 Bij Pieter Gosse in Den Haag verschijnt de eerste druk van de militaire klassieker *Mes rêveries* van Maurice de Saxe (1696-1750).
- 1767 De 'Bibliothèque Militaire' in Maastricht wordt vermeld, het is de oudst bekende Nederlandse militaire genootschapsbibliotheek.
- 1788 Na het gevecht te Vreeswijk bij Utrecht blijven op het strijdtoneel 188 volle ransels van militairen van het Staatse leger achter. Hierin worden boeken van de militairen aangetroffen. Ook worden boeken van het regiment gevonden.
- 1789 De eerste officiële, van overheidswege bekostigde militaire scholen voor artillerie- en genieofficieren in Nederland openen hun deuren.
- 1792 Het eerste Nederlandse militaire periodiek, *Magazyn van militaire wetenschappen*, verschijnt.
- 1795 De Duitse geleerde Johann Friedrich Hennert (1733-1813) stelt voor dat alle stedelijke overheden een boekerij oprichten waar onderricht in de krijgskunst gegeven kan worden.

- 1800 Het invloedrijke *Militairisches Taschenbuch zum Gebrauch im Felde* van de hand van de Pruisische militaire denker en legerhervormer Gerhard von Scharnhorst (1755-1813) verschijnt in het Nederlands.
- 1806 Onder de titel *Manuel journalier des sous-officiers et soldats* of *Dagelijksch handboek voor de onderofficieren en soldaten* (Den Haag) verschijnt in Nederland het eerste boek dat zich expliciet richt tot het niveau van soldaat.
- 1814 De firma Gebroeders van Cleef wordt aangesteld als drukker en uitgever van alle militaire publicaties op last of vanwege het Ministerie van Oorlog.
- 1815 Met het werkje *Pligten van den soldaat, korporaal, fourier, sergeant en sergeant-majoor, ...* verschijnt een van de eerste zedekundige boeken voor militairen, een nieuw genre dat gedurende de gehele negentiende eeuw bloeit en voortkomt uit de sociale problemen in het leger als gevolg van de invoering van de dienstplicht.
- 1815 Het *Recueil militaire*, een uitgave met daarin alle wetten, besluiten en orders betreffende het leger, begint zijn bestaan. Vanaf 1915 tot 1923 luidt de titel ervan *Legerorders*.
- 1821 Commissaris-generaal van Oorlog, A.C.J.G. graaf d'Aubremé (1773-1835) legt door zijn besluit, waarna officieren tijd wordt gegeven om te studeren en te lezen, de basis voor een bloeiend militair-bibliotheekwezen.
- 1825 De bibliotheek van het Ministerie van Oorlog wordt opgericht.
- 1828 Opening Koninklijke Militaire Academie, Breda (KMA).
- 1832 Postume eerste druk van *Vom Kriege* van de Duitse generaal Carl von Clausewitz (1780-1831), samen met *Précis de l'art de la guerre, ...* (Parijs 1838) van generaal baron Henri Antoine de Jomini (1779-1869) het meest invloedrijke militair-strategische werk van de negentiende eeuw.
- 1832 De *Militaire spectator*, het eerste succesvolle en bovendien het oudste nog bestaande Nederlandse tijdschrift, gaat van start.
- 1839 Het octrooi van De Gebroeders van Cleef op het drukken en uitgeven van alle militaire publicaties op last of vanwege het Ministerie van Oorlog loopt af en wordt niet verlengd.
- 1840 De KMA begint rond deze tijd met het uitgeven van boeken.
- 1846 De KMA geeft de eerste Nederlandse vertaling uit van *Vom Kriege* van Carl von Clausewitz.
- 1849 Jhr. J.W. van Sypesteijn (1816-1866) neemt het initiatief tot de publicatie van een lange reeks Nederlandse korpsgeschiedenissen, die onder zijn leiding zal verschijnen. Deze vindt zijn oorsprong in een combinatie van chauvinisme en de wens om het *esprit de corps* onder militairen te bevorderen.
- 1850 Rond de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw worden de eerste kantines in het Nederlandse leger opgericht. Het aantal militaire kantines breidt zich vervolgens snel uit. Deze instellingen dragen door de daar aanwezige lectuur voor soldaten in belangrijke mate bij aan de democratisering van het boek in het leger.
- 1851 Ontstaan van de militaire huishoudelijke school, waar militair L(ager) O(nderwijs) werd gegeven. Met dit onderwijs werd een belangrijke bijdrage geleverd aan de alfabetisering van soldaten.

- 1893** De viering van het honderdjarig jubileum van het Korps Rijdende Artillerie. Dit jubileum wordt gemarkeerd door de uitgave van dertien kapitale boeken in folio van N.J.A.P.H. van Es (1847-1921) die verschijnen tussen 1893 en 1913. Deze in de Nederlandse art-nouveaustijl uitgevoerde boeken met een bibliofiel karakter vormen het hoogtepunt onder de zogeheten vermaakelijke militaire boeken die in de negentiende eeuw het licht zien en kunnen worden gerekend tot de allermooiste uitgaven die ooit in Nederland en misschien zelfs wel internationaal op militair gebied zijn verschenen.
- 1918** Tussen dit jaar en 1924 worden de uitgeversactiviteiten van de KMA ondergebracht bij de Inrichting tot het uitgeven van Boekwerken voor het Leger van de KMA.
- 1928** Het *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politioneerle Taak van het Leger* (VPTL) verschijnt, het eerste officiële guerrillahandboek voor het Nederlandse leger.
- 1929** Kolonel-titulaire Frederic Adolphe Hoefer (1850-1938) schenkt zijn collectie, waarin zich veel boeken bevinden, in bruikleen aan het in 1913 door hemzelf opgerichte Nederlandsch Legermuseum. Hij legt hiermee de basis voor de grootste militair-historische bibliotheek van Nederland.
- 1933** Aan de KMA verschijnt de eerste druk van het *Handboek voor den soldaat*, beter bekend als het 'Handboek soldaat'.
- 1940-1943** De eindverantwoordelijkheid voor het beheer van het boekbezit van Defensie komt in handen van een in de voormalige KMA te Breda gestationeerde *Beauftragte des Chefs der Heeresarchive*/[later] *Heeresbüchereien*. Het merendeel van de militaire bibliotheken wordt bovendien ondergebracht in Breda.
- 1944** De Duitse bezetter voert het merendeel van de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM) te Den Helder af naar Duitsland. De boeken zullen nooit meer terugkomen.
- 1944** Het Kasteel De Doorwerth waarin voor de oorlog het Legermuseum is gehuisvest, komt in de vuurlinie te liggen. Het kasteel en onder andere 15.000 boeken uit de museumcollectie gaan verloren.
- 1944** Na de bevrijding van Breda blijken de boeken van de KMA en ook de andere aldaar ondergebrachte militaire bibliotheken vrijwel ongeschonden.
- 1945** Als gevolg van het zogenoemde vergissingsbombardement op Den Haag gaat de belangrijke bibliotheek van het Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf verloren.
- 1945** Het Ministerie van Oorlog zet onmiddellijk na de oorlog de Inrichting Uitgeven van Boeken voor het Leger (IUB) op.
- 1953** Het Ministerie van Oorlog komt voor het eerst met een (voorlopig) voorschrift voor *Beheer en verantwoording van boekenwerken bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht*.
- 1958** J.G. Schönau (1903-1964), hoofd van het Centraal Bureau Militair-Wetenschappelijk Bibliotheekwezen, wekt voor het eerst in Nederland belangstelling voor de boeken van vóór 1801 van het Ministerie van Oorlog en de Hogere Krijgsschool.

- 1968 De historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie wordt ondergebracht bij het Legermuseum op de locatie in Delft.
- 1974 Het Legermuseum in Leiden verwerft de belangrijke collectie militaire boeken van het koninklijk huis.
- 1984 Het Legermuseum verhuist in zijn geheel naar het Armamentarium in Delft en zodoende ontstaat de huidige geïntegreerde boekencollectie. Door deze fysieke samenvoeging ontstaat de grootste militair-historische boekencollectie van Nederland.
- 1991 Martin van Creveld publiceert *Technology and war from 2000 B.C. to the present* en stelt daarin dat 'the spread of printing was critical to the rise of military bureaucracy and of modern armed forces'.
- 1994 De KMA-bibliotheek krijgt een eigen onderkomen in het gerestaureerde Huis van Brecht, het oudste woonhuis van Breda daterend uit het begin van de zestiende eeuw. Op deze locatie kunnen de boeken materieel beter worden beheerd en behouden.
- 2001 Defensie in Nederland richt zich na '9/11', net als met name in de Verenigde Staten, op *counter-insurgency*.
- 2006 *Papa muis gaat op uitzending* verschijnt, het is een van de eerste Defensie-publicaties, inclusief een knuffeldier, voor kinderen van uitgezonden militairen.
- 2006 De Amerikaanse *counter-insurgency* doctrine haalt de non-fictie bestsellerlijst in de Verenigde Staten.
- 2011 Van honderden publicaties van het Ministerie van Defensie worden nog 'hardcopy's' gebruikt. Van veel publicaties is echter zowel een digitale versie als een hardcopy beschikbaar, waaruit blijkt dat het gedrukte boek nog altijd waarde heeft als tekstdrager. In het algemeen is binnen Defensie de behoefte aan kennis en informatie ten opzichte van de voorgaande periode toegenomen.

Woord vooraf

Nadat ik tijdens mijn studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden in de jaren negentig aan dezelfde universiteit ook boekwetenschap ben gaan studeren, heb ik daar vanuit mijn interesse voor het militaire bedrijf, net als bij geschiedenis, ook deels een militair-historische invulling aan gegeven. Een van de werkcolleges die ik volgde bij boekwetenschap ging over opvoedkundige boeken en gedragsboeken uit de negentiende eeuw. Ik slaagde erin, zowel tot mijn eigen verbazing als die van mijn docent, de bevrolog Berry Dongelmans van de Opleiding Nederlands, om te komen tot een veelbelovend onderzoeksvoorstel. Ik stelde voor een onderzoeksnota te schrijven over negentiende-eeuwse zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger. Het was voor mij een eyeopener dat ook een geschiedenis geschreven kon worden over het zedenkundige boek in het leger en dit onderwerp bleek al snel het topje van een ijsberg aan onderzoeksmogelijkheden te zijn. Achteraf gezien heeft tijdens voornoemd werkcollege de omslag plaatsgevonden van mijn algemene interesse voor het militair-historische boek, naar een meer wetenschappelijke belangstelling voor het militaire boek als communicatiemiddel binnen de krijgsmacht.

De afgelopen jaren heb ik bij vele instellingen onderzoek verricht. De medewerkers van de volgende instellingen wil ik met name bedanken voor hun medewerking: Genie Museum, Vught, Instituut Defensie Leergangen, Rijswijk, Koninklijk Huisarchief, Den Haag, Koninklijk Instituut voor de Marine, Den Helder, Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en Museum Bronbeek, Arnhem, Koninklijke Militaire Academie (KMA), Breda, Legermuseum, Delft, Museum Meermanno, Den Haag, Nederlands Artillerie Museum, 't Harde, Nederlands Cavaleriemuseum, Amersfoort, met name oud-reserve majoor der cavalerie E.-J. Vinkhuyzen, Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag, Nederlandse Defensie Academie (NLDA), Breda, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Utrecht. In het bijzonder wil ik de NLDA en de KMA bedanken in de personen van mr. Coen Terpstra respectievelijk drs. Jack de Graaf voor de immer prettige samenwerking en hun niet aflatende bereidheid de wetenschap te dienen.

Mijn onderzoek heeft de afgelopen jaren geleid tot vele publicaties over tal van aspecten van militaire boekcultuur in Nederland. Ik wil hier graag ieder-

een bedanken die mij daarbij voorzien heeft van commentaar, en zodoende een positieve bijdrage heeft geleverd aan mijn gedachtenontwikkeling. Ik heb er bij het schrijven van dit proefschrift mijn voordeel mee kunnen doen.

Voor de finale versie heb ik baat gehad bij de opbouwende commentaren van de leden van de promotiecommissie in de personen van dr. B.P.M. Dongelmans, prof. dr. J. Duindam, prof. dr. W. Klinkert, dr. O. van Nimwegen en prof. dr. A. van der Weel, waarvoor ik hen zeer erkentelijk ben.

Uitgeverij Vantilt wil ik graag bedanken voor de mogelijkheid die mij geboden is deze studie uit te geven, en voor het financieel mede mogelijk maken daarvan de J.E. Jurriaanse Stichting, de Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel, de Stichting dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, het Frederik Muller Fonds, een anonieme gever, en in het bijzonder mevrouw Isa de la Fontaine Verwey-le Grand.

Tot slot wil ik ook mijn ouders dankzeggen. Doordat zij onvoorwaardelijk kosten noch moeite hebben gespaard om mijn studie mogelijk te maken, hebben zij een solide basis voor dit proefschrift gelegd. Ook de belangrijke plaats die thuis werd en wordt ingenomen door geschiedenis en boeken is van grote invloed op mij geweest. Het schrijven van dit proefschrift moest in concurrentie plaatsvinden met de verplichtingen die een fulltimebaan nu eenmaal stelt en was daarmee geen gemakkelijke exercitie. Vooral mijn levensgezellin Annet, die altijd heeft geloofd in dit proefschrift en immer bereid was om mijn twijfels en overtuigingen aan te horen, stimuleerde mij, positief ingesteld als zij is, dit werk te voltooien.

Louis Ph. Sloos